

Bruckner Éva

A halál lovasának látogatásai járványok alakjában Magyarországon

**Epidemics as 'Visits by Horseman of Death'
in Hungary**

Összefoglalás

Magyarország az évezredek során többnyire más népek hadseregének átjáróháza és hódítások célpontja volt, amelynek következtében egyszerre pusztított az apokalipszis négy lovasa: a Hódítás, a Háború, az Éhínség és a Halál. Közülük a Halál a „pokol követe”, s akár betegségek és járványok segítségével, mindennek a befejezője. A tanulmány röviden áttekinti a századok folyamán hazánkban regionálisan taroló fertőző betegségeket, majd részletesen rátér az ország egészét megcélzóakra: a pestisre, a kolérára és a spanyolnáthára. Eddig fel nem tárt dokumentumok segítségével többek között olyan érdekes történetekre derít fényt, mint például miként segítette a pestis Pestet a fővárossá válás útjára, valamint hogy a 20. század elején a Tatra egyedülálló klímájára támaszkodva mely magyar orvosok gyógyították sikeresen a tbc-t. A 19–20. század fordulójára a kolera a közegészségügy és a higiénia területén hozott máig ható fejlődést. A 21. században ránk tört koronavírus a jelenlegi társadalmunkra gyakorolt hatása szempontjából veszi szemügyre.

Kulcsszavak: hódítás, háború, éhínség, halál, járványok, főváros, közegészségügy, társadalom

DR. BRUCKNER ÉVA, történész. ny. egyetemi docens (ebruckner42@gmail.com).

Summary

For thousands of years Hungary has for the most part been a transit zone for other nations' armies or a target of conquest. As a result, the Four Horsemen of the Apocalypse, Conquest, War, Famine and Death were ravaging mostly at the same time. Among them, Death is "the deputy of Hell", which can destroy everything by diseases and epidemics. This study is a brief review of the infectious diseases which ravaged various regions in Hungary during the past centuries, followed by a more elaborate description of those that targeted the whole country: plague, cholera and Spanish flu. With the help of documents which have not been revealed so far, the study sheds light on interesting stories like how the plague could help the city of Pest to become the capital city, or how Hungarian doctors could successfully cure tuberculosis in the unique climate of the Tatra Mountains. At the turn of the 19th and 20th centuries, cholera triggered a development in public healthcare and hygiene that still has its impacts felt to date. The Corona virus, which hit us in the 21st century, is studied with a focus on its effects on our current society.

Keywords: conquest, war, famine, death, epidemics, capital, public healthcare, society

1498-ban, a reformáció és a német parasztháború előestéjén, a századfordulóig minden bajnak, háborúnak, katasztrófának, betegségnek, járványnak megélt hangulatában a magyar származású Albrecht Dürer (1471–1528) katartikus hatású fametszetsozrotatban elevenítette meg a világvége hangulatát idéző *Újszövetség*-beli *Jelenések könyvét*. Ennek egyik lapján négy lovas tereli az emberiséget az apokalipszis felé. Fehér lovon, íjjal a kezében a Hódítás; vörös lovon, karddal a békét feldúló Háború; fekete lovon, az élelmet dekázva osztogató mérleggel az Éhínség; fakó lovon a Halál, amely betegséggel, járvánnyal válogatás nélkül győz le koronás királyt, segítségért kiáltó, erős férfiakat, kisdedeket védeni akaró nőket. Ő a legerősebb, legkönyörtelenebb, „a pokol követe”, maga Lucifer, és mindennek a befejezése.

Magyarország a történelme folyamán a világ legkülönbözőbb részeiről jövő hadaknak (tatárnak, töröknek, németnek, olasznak, oroszoknak, vallonnak stb.) átjáróháza és a hódító hatalmaknak szinte állandó hadszíntere volt. Ennek következtében az apokalipszis négy lovasa a tranzitországon többnyire egyszerre vágatott át (Schultheisz, 2020; Laszlovszky et al., 2006).

BÉLPOKLOSSÁG, MORBUS HUNGARICUS, FRANCOS KÓR
ÉS MÉG NÉHÁNY

A háború, a hódítás és az éhínség a századok során többször is jó táptalajt teremtett a többnyire halállal járó járványoknak, amelyek nem kis mértékben határozták meg az állam, a család és az egyén életét (Nékám, 1908:54).

Már a 11. században, Kálmán királyunk (ur. 1095–1116) engedelmével a hazánkon átvonuló keresztések nemcsak új kultúrákat hoztak magukkal, hanem egy fertő-

ző betegséget, a *leprát* is,¹ amelyet a magyarok *bélpoklosság*ként emlegettek. Az ebben a halálig hosszán szenvedést okozó kórban megbetegedett embereket lepratelepekre száműzték. A 11. századtól kezdve Európa-szerte egyre több izolálóállomást, leprosoriumot építettek, s 1325-ben már 19 ezret (Nemes, 2011) számláltak. Ezen a helyeken a betegek csak a késő esti órákban, meghatározott színű csuklyával a fejükön, kolomppal a nyakukban közlekedhettek. E közösségek élén a közülük kikerült vezető (magister) állt, és saját adminisztrációval rendelkeztek. A 11–13. században Magyarországon többnyire olyan vidéken hoztak létre lepratelepet, ahol egyéb gyógyintézet nem működött. Akadt azonban néhány kivétel: Esztergom vagy Buda, ahol a Sáros fürdő (a mai Gellért gyógyfürdő helyén)² és az ispotály befogadta a leprás, később pedig a szifilisz betegeket. A hazai ispotályok (a kórházak elődei a szegények számára) nem maradtak el a korabeli nyugati társaiktól. A helyiségeket fűtötték, a kezelteket fürdették, s tollszárral (a mai szondának felel meg) etették, aki erre rászorult (Józsa, 2008:13–15).

A leprások ápolásával, a pápa engedelmével, a Jeruzsálemben alapított Lázár-rend tagjai foglalkoztak, akik nemegyszer már maguk is fertőzöttek voltak. A Lázár-lovagok hazánkba érkezve mind több leprosoriumot vettek át. Régi okiratos forrásainkban a bőven előforduló „lázár” és „poklos” összetételű helynevek alapján követhető a betegség terjedésének az útja (Csernus, 2015). Azonban mivel a leprások száma a 14–15. századtól kezdve csökkenni kezdett, a telepeik is szűnőbben voltak (Magyar-Kossa, 1929). Régészek feltevései szerint a középkorban a Margit-szigeten szintén létesült leprosorium, ahol higiéniai megfontolásból folyóvízzel kezelték a betegeket.³ A 14. században uralkodó Nagy Lajos (1326–1382) lovagkirályról is feltételezik, hogy a leprától elszáradt kezét takargatta a kesztyű állandó viselésével, mely tény a *Képes Krónika* miniatűrje megörökítette. Korabeli sírleleteink alapján elképzelhető, hogy a leprások közé nemegyszer idült bőrbajosokat (pikkelysömör, ekcéma, elefantiázis) vagy csonkolódással, torzulással járó betegségben szenvedőket (bőrtuberkulózis, bőrrák, ergotizmus stb.) is bezártak (Józsa, 1996).

A török háborúk idején a nagy elnyomódásokat kísérteties pontossággal követte a *kiütéses tifusz* megjelenése, amely még a *morbus hungaricus* nevet is elnyerte. „Mert amikor a felszabadított Budavára alól a külföld minden nemzetségéből összesereglett had megint szerteszéledt, nemcsak dicsőséget és prédát vitt magával haza, hanem a letarolt ország átkát, a kiütéses tifuszt is. [...] Mert ez volt az exportunk, amiben semmi külföld velünk konkurrálni nem tudott” (Cholnoky, 1914:54–55). Az újságíró Cholnoky Viktornak a magyar betegséggént elterjedt kórról szóló, olvasmányos ismertetése több kérdést is felvet. Így például: Miért csak a német katonákat említi meg fertőzöttekként, a magyarokat s törököket pedig nem? A *morbus hungaricus* történetével, fészkeivel bőszéges irodalom foglalkozik.⁴ Ezek egybehangzó véleménye, hogy a magyarországi viszonyok és szokások (a lecsapolatlan mocsarak kipárolgása, a nehéz magyar étkezés, az italozás) erősen legyengítették a német szövetségeseinket. Mindehhez társult a közös táborok rossz higiéniai állapota: a temetetlen elhullott állatok, a rosszul elhantolt holttestek, az eltakarítatlan hulladék. A törökök nem ettek disznóhúst, nem ittak bort, és a táborhelyeket is gondosan takarították.

A tífuszt nevezték „hagymáznak” is, amely a „had mása” kifejezésből ered. Jelentése szerint a katonák nemcsak fegyverrel a kézben halhattak meg, de a rettegett kór által is. A tábori orvosok számottevően hozzájárultak az ilyesfajta vég bekövetkezéséhez: többnyire nem gyógyítottak, hanem öldököltek, gyógymódjuk kimerült a hashajtásban és az érvágásban. A legsűrűbben adott gyógyszer a safránnnyal kevert, borral hígított, felvert tojásfehérje volt, melyet nemcsak ivásra javasoltak, de az ujjak hegyével a nyelvnek és az ínynek a véresre dörzsölésére is. Két-három alkalom után már nemigen került sor e gyógyír további használatára... (Györy, 1900:163, 168).

A tífusz ismételten a napóleoni hódítások idején terjedt erőteljesen hazánkban, majd egy jó évszázad kihagyással, az első világháború katonáit támadta, akik a hadjáratok alkalmával adták tovább a fertőzést. A Nagy Háború lett a járvány melegágya, majd két év pihenő után ismét visszatért, Trianon okozta járványként, az elcsatolt területekről kitoloncolt és elmenekült lakosoknak a pályaudvarokon nemegyszer évekig kiutalt, nyomorúságos vagonlakásaiba, ahol az életkörülmények, a higiéniai állapotok a középkort idézték (Bruckner, 2017:250).

*Morbus hungaricus*ként elkönyvelt a *tbc* – másként gümőkór, tuberkulózis – is. Valószínűleg a tífusz vívta ki elsőként e jelzőt, de kétségtelen, hogy ez a fertőző betegség szintén különös szenvedéllyel dúlt hazánkban. A főként Budapestre koncentrálódó *tbc*-s megbetegedések járványszerű megjelenése 1896 és 1905 között tetőzött. 1914 őszén az Osztrák–Magyar Monarchia magyar hadosztályának a galíciai állóháborúban való részvétele ideje alatti rossz higiéniai körülmények, melyek a kiütéses tífusz melegágyai voltak, tenyésztették a *tbc*-baktériumokat is. „Az éjjel 24 óráig a csata után beásattam a századomat, 26 órája nem ettem, víz nincs. [...] Lángoló faluk, sebesültek... hat nap után tegnap megmostam a kezemet. Már hat-nyolc napja, hogy ruhát, cipőt nem cseréltem, nem ettem... folyton esik, bent ülök egy vizes lyukban, minden dolgom itt végzem el” – olvashatjuk Zámory Imre százados 1914-ben írt naplójában (Bruckner et al., 2014:175). Az első világháború éveit követően a csont-*tbc* radikális sebészi kezelésének következtében a hadirokkantak mellett több amputált tüdőbeteg is igényelt művégtagot és mankót.

A századforduló előtt alig léteztek fertőző beteget ellátó kórházak. Az 1892-ben létesült Szent László Kórház 1894-től fogadta be a heveny fertőzötteket. 1899-től a Szent Rókus Kórház fiókkórházaként tevékenykedett a Szent Gellért Közkórház. BM-rendelet kötelezte a törvényhatóságokat külön járványkórházak létrehozására, de a megvalósítás lassan haladt. Mivel a tüdőbetegek a csendben fertőzők közé tartoztak, nem fordítottak rájuk nagyobb gondot, a kórházakban 1913-ig nem is különítették el őket, így már a kórházak váltak a *tbc* gócaivá (Kiss, 2005a).

A polgári származású *tbc*-s betegek számára a kedvelt gyógyítási módszer a századfordulón elterjedt szanatóriumi kezelés volt. Thomas Mann *A varázshegy* című regénye Davos tüdőszanatóriumának életét, kezeléseit örökíti meg. A Monarchia „varázshegye” a Tatra lett: a 19. század végén dr. Szontágh Miklós és fia Ó-, majd Újtátrafüreden, illetve dr. Guhr Mihály Tátraszéplakon létesített világszínvonalú gyógyszanatóriumot. A tüdőbetegek kezelése a hidroterápiára, légfürdőre, napfürdőre⁵ és a Tatra különleges klímájára (kevés csapadék következtében többnyire száraz léghő, védettség a

széltől, sok napfény) támaszkodott. A korabeli felfogás szerint a tüdőbaj oka a szív gyengesége, az elégtelen vérellátás, melynek következményeként rakódnak le a tüdőben a gümők (Dormandy, 2002:174–175). Ennek az elképzelésnek megfelelően a hid-roterápiás kezelés célja a tüdő vérszegénységének javítása volt. Bár az orvosok közül néhányan nem tulajdonítottak jelentőséget a módszernek, az eljárás a Tátra egyedi klímájával együtt eredményeket hozott akkor, amikor 1890-ben a Robert Koch által előállított oltóanyag, a tuberkulin nem bizonyult gyógyhatásának (csak jóval később tökéletesítették oltóanyagként).

Guhr Mihály szanatóriumának 80 lakosztálya Trianonig az európai tuberkulózisos betegek gyógyturizmusának legkedveltebb célpontja volt, a Nagy Háború alatt pedig a tüdőbeteg katonáknak is a kezelőhelye. Ez a kór „elébb barátságot köt áldozatával, lassan, szelíden készíti el a túlvilágra... gondolatainak erőt ad, tollának varázst, ecsetjének teremtő ihletet...” (Jókai, 1963). Jókai szavait igazolja, hogy itt kezeltek több, a Tátrát megörökítő magyar festőt, az akkori Miss Európát, a cseh költőt, Jiří Wolkert,⁶ és Kosztolányi Dezső is itt keresett segítséget, igaz, nem tüdőbajára, hanem súlyosbodó rákbetegségére (Bruckner, 2019). Guhr Mihály neve Trianon után elsüllyedt a magyar történelem mély kútjában, ugyanakkor Szlovákiában, Tátraszéplakon (ma Tatranská Polianka) dr. Michal Guhr és hagyatéka, a szanatórium napjainkban a reneszánszát éli (Kollárová, 2015).

Az 1490-es években Európában több országra kiterjedő, halálos kimenetelű, szexuális úton terjedő pandémia alakult ki. Nagy valószínűséggel Kolumbusz matrózai hurcolták magukkal Amerikából Európába, és a 18. századig „genius epidemicus”-nak tartották.⁷ A *szifilisz* – hívták buja- vagy francos kórnak is – 1494-ben bukkant fel Magyarországon, tömeges megjelenésével a 16–17. századtól, V. Károly spanyol csapatai hazánkban állomásozásától kezdve számolhatunk (Ferencz-Józsa, 1990). Az addigi járványokkal ellentétben a bujakór elit betegség volt, elsősorban a felső társadalmi rétegekben és a katonák között terjedt. Erasmus szerint nem is számított nemesnek, aki ebbe bele nem esett. Így érthető, hogy Budáról, a királyi székhelyről II. Ulászló (1456–1516) is Zsámbékra utazott, s csak akkor tért vissza Budára, mikor a járvány már szűnőben volt, de így sem menekült meg a megfertőződéstől. Bakócz Tamás (1442–1521) prímás, a cölibátust elfogadva, a parancsolat tiltotta paráznságot azonban gyakorolva, szintén megkapta a betegséget, de azon kevesek közé tartozott, akik nem haltak bele.

Az első világháborúban az országunkon átvonuló katonaság számára nyitva álló legális vagy illegális bordélyok feltérképezésével követni lehetne a fertőzés terjedésének útját. A kéjnlők apácákra emlékeztető, csukaszürke ruhában álltak a katonaság rendelkezésére.⁸ Feladatuk az állomány szexuális igényeinek kielégítése, felvilágosítása volt. Tevékenységük engedélyezésével azonban a hatóságok egyúttal a homoszexuális hajlam kialakulását is fékezni szándékozták (Kiss, 2011).

Ormos Mária írásában Hitlert, Sztálint, Lenint vizsgálja, vajon a szifilisz okozta agyi elváltozások mennyire befolyásolhatták a cselekedeteiket (Ormos, 1997). Magyar vonatkozásban kutatásra váró feladat lehet, hogy pl. Ady, Munkácsy, Paál László alkotásaiban hogyan, mikor tükröződik e betegség előrehaladott állapota.

A leghatékonyabb védekezési eljárás, a vakcina befecskendezése Európában a 18. század végén, a *fekete himlő* ellen valósult meg. A himlőt, Thomas Babington Macaulay (1800–1859) angol történész megállapításával egybecsengően, a halál összes szolgái közül az egyik legborzalmasabbnak tartjuk. A himlő válogatás nélkül ragadott el évente félmillió szegényt, gazdagot, szolgát, polgárt, királyt (a Rákóczi-szabadságharc idején, 1711-ben I. József német-római császár, Ausztria uralkodó főhercege, magyar és cseh király is himlőben hunyt el), s ha valaki mégis felgyógyult, megvakult (mint ahogy fél szemére Kölcsey Ferenc), vagy élete végéig sebhelyek csúfították a testét, arcát.⁹ A betegség ellen kifejlesztett vakcina elterjedését a Monarchiában s azon belül Magyarországon Mária Terézia azzal ösztönözte, hogy saját fiait 1768-ban sikeresen beoltatta. Az általános, kötelező védőoltásról azonban csak az 1876-os közegészségügyi törvény rendelkezett (Kárpáti, 2020:68).

Az eddig röviden tárgyalt s e szűk keretek között mellőzött (diftéria, malária, skarlát, kanyaró, gyermekbénulás) fertőző betegségek leginkább a városokban vagy az ország sűrűbben lakott, elszórt vidéki gócaiban jelentek meg Magyarországon. Egész országra kiterjedő járványt a frenetikus gyorsasággal pusztító, látványos betegségek – a pestis, a kolera és a spányolnátha – okoztak.

A DÖGVÉSZ KÉPÉBEN LOPAKODÓ HALÁL

A *pestis* magyarországi pusztításairól a középkor óta léteznek alaposabb elemzések, de csak a két utolsó nagy hazai támadásáról, az 1709–1711. és az 1738–1743. éviről születtek részletesebb feldolgozások (Győry, 1906). Több korabeli dokumentum és történeti forrás – pl. Nagy Lajos levelezése, Ursi Bertalan velencei követ jelentése (Mende, 2015:136) – alapján bizonyos, hogy 1348–1349-ben Magyarországon is aratott a dögvész. Lovagkirályunk, Nagy Lajos (ur. 1342–1382) a nápolyi királyságra várományos testvére, Endre meggyilkolásának megbosszulására 1347-ben hadjáratot indított, de a pestis visszafordította, akik pedig vele hazatértek, magukkal hurcolták a ragályt. Erre enged következtetni az, hogy 1349-ben a velenceiek nem merték a követeiket országunkba küldeni a nálunk dúló pestistől való félelmükben (Németh, 2014).

A magyarországi járványgóckról, egészen a 18. század elejéig, nagyon kevés irodalom áll rendelkezésünkre. Mivel a fekete halál¹⁰ is szinte mindig a hadjáratok mellé társult, nem véletlen, hogy a történetében feldolgozott Rákóczi-szabadságharc alatt dúló pestisjárványról már jóval többet tudunk. A kór 1708-ban minden bizonnyal Törökország felől tört be az országba, és 1709 tavaszán tetőzött. Rákóczi a korát meghaladó járványellenes intézkedéseket hozott. A városokban pestis-, valamint a hadsereggel együtt mozgó tábori kórházak létesítését szorgalmazta. A határokon csak az árukat engedték át, az embereket, szállítókat nem. A fertőzött házakat lezárták, füstöléssel fertőtlenítették, a beteg ruházatát elégették. Rákóczi intézkedései azonban inkább csak a városokat segítették (erre utal, hogy a szabadságharc ideje alatt „csupán” tízszázalékos volt az érintett településeken a pusztulás), katonái között nem jártak látványosabb eredménnyel. Ennek fő oka a fertőzést széjjelhordó, portyázó harcmodor, valamint a nyitott déli határvidék tranzitforgalma, ahol rácok, németek jöttek-mentek,

illetve a tanult, felkészült orvosok hiánya. A gyógyításban kiemelkedő szerepet játszott a fejedelem orvosa, majd bujdosótársa, Lang Jakab Ambrus német származású orvos (1663–1725). A 16 ezer fős kurucseregéből a szabadságharc végére csupán háromezer fő maradt. Gróf Bercsényi Miklós, a szabadságharc tábornoka szerint „nem is a német, hanem a pestis győzött le bennünket” (Kapronczay, 2004:48–56; Takáts, 2003; Szállási, 2004).

SZERENCSÉTLENSÉG BUDÁNAK, SZERENCSE PESTNEK

A Rákóczi-szabadságharc katonái által is széthordott pestis megtámadta Pestet és Budát, és az utóbbiban jóval nagyobb pusztítást végzett. A hódoltság után elnéptelenedő Pest a történetíróból kiáltást csalt ki: „Ó te szálnalmas Pest! Inkább pestisnek kellene nevezni!” (Bél, 1985:11). A Duna pesti oldala „egy pusztá homokos part... ha szél fúj, látni se lehet a felborzolt homoktól, amott egy mocsár bűzlik” (Ráth-Végh et al., 1957:5). Buda, az egykori királyi székhely viszont ekkor a történelmi Magyarország második legnagyobb városa, lakosainak száma a 13 ezret is meghaladta, s a vásárookra érkező olasz, német, örmény, zsidó, mohamedán kereskedők alkalmanként még szaporították a számukat. Az utcáit, tereit a középkori városokhoz hasonlóan szennyvíz és az ablakokon keresztül kilocsantott ürülék borította, rágcsálók rohanguáltak fel-alá, és még az előkelőbb Vár területén is disznók és kutyák kószáltak (Poór, 1998). A házánkba több oldalról támadó pestis Pestre betérve, mivel alig talált fertőzésre alkalmas embert, gyorsan áttért a Duna jobb partjára, s 1709 októberében a Tabánban mindjárt huszonegy halálos áldozatot követelt (Géra, 2012:139).

A védekezést gróf Kollonich Lipótnak (1631–1707) az orvostudomány akkori állásának és az addigi tapasztalatoknak megfelelően, 1692-ben összeállított pestisrendelete (*Ordo pestis*) alapján valósították meg (Vámossy, 1901). A vásártereket a falon kívülre helyezték át, s nemegyszer szüneteltették is az árusítást; takarították a tereket, s a koldusok egyénileg nem kéregethettek, csak a képviselőjük. A fertőzöttek lakta házakat keresztel, a beteget két keresztel jelölték meg. Betiltották a nyilvános összejöveteleket, a kocsmákat bezárták. A városkapuknál ellenőrök álltak az idegenek útját, s nem egy városrészt hónapokig karantén alatt tartottak. A szegényeknek járványkórházat, lazaretumot létesítettek a Gellért-hegy lábánál (Korbuly, 1939). Tájékoztató plakátokat ragasztottak ki mindenfelé, hasonló szöveggel: „a dögvész semmi korú, nemű, rendű személyeknek nem enged, ifjat, öreget, szegényt, gazdagot, urat, szolgát, bártort, félénket, erőst, gyöngét, egészségest, nyavalyást egyaránt megtámad. A szaladókat követi... Úgy, mint más egyéb, hidegleléssel, lázzal, borzadállyal jelentkezik... bizonyos jele: mindegyik lehel ki valamely különös szagot.”¹¹ Pesten és Budán azonban kevés és drága volt a képzett orvos, s közülük sem vállalkozott senki a gyógyításra.¹² A gyógykezelés arzénos labdacsokkal, szájba vett pestispálinkával és gyömbérrel, hánytatással, izzasztással, vizeletből készített tinktúra itatásával történt.

1710 júniusától, Pesttel ellentétben, ahol már a nyár elején megszűnt az egyébként is enyhébb lefolyású járvány, Budán újra fellángolt a pestis. A Tabán és a Víziváros után októberben a Várban, majd a következő hónapban a Horvátvárosban és az Országúton

számláltak sok halottat (Géra, 2012:150). Eközben Pest kereskedelme egyre inkább fellendült, az I. Lipót (1640–1705) által 1690-ben szabadalmazott évi két, majd 1694-től évi négy országos vásárnak köszönhetően.¹³ Az eddig a budai vásárookra szállító kereskedők a fertőzött várost kikerülő utakon vagy a repülőhídon át, a pesti oldalra vitték eladni az árujukat. Ennek következtében az országos pesti sokadalmak lassan felzárkóztak Lipcse, Frankfurt nevezetes vásáraihoz, a budaiak pedig sorvadozni kezdtek. A budai városi tanács 1775-ben még egy utolsó kísérletet tett a vásári élet fellendítésére, és a pesti sokadalmakhoz alkalmazkodó, új időpontokat kértek a királytól. Öt év múlva kapták meg, de eredményt nem értek el (Bruckner 2012:17).

A „fekete halál” 1740 és 1744 között, Budát ismét súlyosan érintve, megjárta utolsó országos útját. Pusztításának következményei (népességcsökkenés, elszegényedés, éhínség), majd pedig a katasztrófák (tűzvész, árvizek, kis jégkorszak) megásták a város sírját, és elvesztette vezető szerepét. S míg a budai Várat a király, Pest városát az ide-települt kereskedők lakták be, új kerületekkel bővítve a várost. A század harmincas éveiben jött létre az Alsó-külváros (1777-től Józsefváros) és a Felső-külváros (1777-től Terézváros), mely a 19. századra a legnépesebb városrész lett. 1790-re épült ki a Duna-parton a főként vásáros kereskedők alapította Lipótváros is. A dinamikusan fejlődő Pest gazdasági központként már a 18., népességben pedig a 19. században a nyugalomba merülő Buda elé került. Így fordította meg a pestis Buda és Pest szerepét az országban.

A 19. század első felében a százezer fős Pest az ország legnagyobb népességű városa, kereskedelmi központ lett, ahol a néptömeg, mint valami szélvésztlől hányatott tenger, fel-alá hullámzik (Garay, 1902), s ahová úgy özönlöttek a külföldiek, mint egy új Amerikába, ahol aranyra lehet lelteni. A fejlődő vásárok városában azonban a homokos síkságon tartott lóvásárokról böglyök és legyek keveredtek a felszálló porba, elborították a közeli katonai kórházak konyháit, kórtermeit.¹⁴ Mindennek következményeként az Indiából Európába is áttérjedő járvány, a *kolera* ebbe a zajos néptömeggel elárasztott, keleties jellegű városba egy évszázadra, vissza-visszatérően befészkelte magát.

A „HALÁLT HOZÓ ANGYAL”, A KOLERA MORBUS

A sárga rémnek, epés hányásnak, hányszékelésnek, epemirigynek is nevezett járvány hat hullámban járt Magyarországon. A 19. században élő ember folyton úgy érezhette magát, mintha üldöznék valaki. Nem véletlen, hogy korabeli íróink sem tudták megállni, hogy ne szóljanak róla. „Akit a morbus megragad, arra sem ér rá, hogy háta mögé nézzen; leesik és meghal. Felfordul, ottmarad” – tájékoztatja a tanító az iskolásokat a járvány megjelenéséről Jókai *Szomorú napok* című regényében. Néhány évtizeddel később Mikszáth Kálmán (1847–1910) még mindig hasonló képet fest: „Az ember olyan, mintha üldöznék. Nem tudja, hova legyen? A kolera elől nem lehet megszökni, mint a csatában a golyó elől, mert hátha éppen szökés közben találunk beleütődni. [...] Hát még a lapok, ha a kávéházban leülünk: mind megannyi partecédula. A kolera egyre kövérebb számokkal dolgozik. Temetői szag ül a betűkön, s sírkeresztekké látszanak átidomulni a jámbor, ártatlan írásjegyek” (Mikszáth, 1992).¹⁵

1831 tavaszán a kolera Galíciából terjedt át Magyarország északi területeire, köztük Zemplén megyére, amelynek a vészbizottsági elnöke Kossuth Lajos volt. Július elején a kór nagy „rémülést” okozva, felütötte a fejét Zemplén vármegyében, erről Kazinczy Ferenc (1759–1831) így számol be: „...Zemplény el van zárva, én pedig a’ Zemplény’ széléhez csak 600 lépésnyire, ’s anyahelyétől, Ujhelytől csak egy órányira, de Abaujban lakom; ’s így Zemplény közt és köztem el van rekesztve minden közösülés”.¹⁶ 1831. augusztus 23-án Kazinczy Ferenc is áldozatává vált a kórnak. Zemplén vármegye 1831. évi áldozatainak emlékét a Kárpát-medencében egyedülálló szakrális, ún. koleraoszlop őrzi Erdőbényében. A vaspántokkal összekapcsolt, helyi kőzetből készült emlékművet 1832-ben állították fel.

A járvány elleni intézkedések lényegében hasonlítottak a pestis ellen hozottakra, amelyeket Mária Terézia (1717–1780) 1770-es egészségügyi rendeletének járványügyi része is szabályozott (Balázs, 2007:65–92). E rendelet máig legfigyelemreméltóbb passzusa a járványügyi igazgatás vezető tisztségviselői felelősségének kérdésével foglalkozik. Hanyagságuk esetén ugyanis öt év szigorú elzárást helyez kilátásba, emellett komoly büntetésre számíthattak a rendeleteket be nem tartók: ha valaki például idő előtt hagyta el a vesztegzárat, akasztással végezhetette. Enyhébb büntetés minimum két év sáncmunka lehetett. A leggyakoribb védekezési mód a már korábban is bevált vesztegzár volt, azonban az elzárási időnek egyensúlyban kellett lenni a kereskedelemmel és a gazdasági ügyekkel (Balázs, 2007).¹⁷

Az országhatárokat, az érintett településeket kapukkal, őrséggel torlaszolták el. „Első nap eljutottak Mezőkeresztesig. Már ott is vették észre, hogy nemigen nagy vendégszeretetet tárja eléjük a kapukat. Mindenféle alkalmatlan emberek nagyon követelik tőlük az útlevélet. Soha pedig ember emlékezetére útlevéllel nem utazott ez ideig senki jó Magyarországon. Hanem azután, mikor Eger alá megérkeztek... ott egyszerre körülfogták a város határán az érkező truppot puskás és vasvillás emberek, le sem hagytak szállni senkit a szekéréről, hanem minden pereputtyostul behajtották őket a városi bitangmarhák rekeszébe, s hivatalosan tudokra adták, hogy onnan be nem bocsáttatnak a városba, amíg a kétheti vesztegzárt ki nem állják” – olvashatjuk Jókai tolmácsolásában az utazókat sújtó intézkedések végrehajtásának kellemetlenségeit (Jókai, 2010). A határokból, megfélemlítésül, akasztófát állítottak. Ismét életbe léptették az 1772-es kordontörvényt, melynek értelmében, aki háromszori felszólításra nem áll meg, „agyonlövessék”.

Az érkező hajók utasait negyvennapos karanténra ítélték, az ott-tartózkodóknak különösen nagy gondot kellett fordítani a tisztaságra, szappan, fahamuból készített lúg, méz-tej használatával. Csomagot vagy bármilyen árut átvenni, cserélni csak egy rostélyon keresztül lehetett. A levelek, egyéb küldemények átadásánál is nagy körültekintéssel jártak el: „minden felülről jövő posta az e végre kirendelendő háznál tartóztasson fel, a postamester... a pakétákat nyissa fel, és minden levél előbb által szurkáltatván és az ott leendő városi tisztviselő jelenlétében egy seborvos által megfüstöltetvén, csak úgy vitessen a postára” – szölt a rendelet (Daday, 2005:232). Járványorvosokat rendeltek ki, de a lelkész, pap, sőt aki csak egy kicsit is értett az orvosláshoz, foglalkozhatott a gyógyítással. A fertőtlenítéshez leginkább klórt és ecetet használtak (Bálint Nagy, 1931:1217–1219). Az óvintézkedések azonban nem hozták meg a várt eredményt.

Annak okát, hogy a nép körében ennyire elterjedt a kolera morbus, így foglalta össze egy népművelő: „Vagyon pedig ez a morbus az idei dinnyében, sárgabarackban és minden gyümölcsnek a belében; aki tehát halál fiává lenni nem akar, egy szemet se merészljen megtorkoskodni” (Jókai, 1963:75). Ugyanakkor a kolera eredetét egészen addig, míg az epidemiológus John Snow Angliában fel nem fedezte, hogy a fertőzött víz a főbűnös, a levegő és a talaj összetételében keresték.

A század első felében a víz fertőtlenítését a kutakba szórt bizmutportól remélték, ezt látva azonban a szegények, akik között erőteljesebben pusztított a járvány, mint a tehetősebbek körében, arra gyanakodtak, hogy meg akarják mérgezni őket. „A mirigy egyszerre több helységben fog kiütni; és mindenütt, ahol halottak lesznek, az élők fegyvert ragadnak, és keresni fogják, hogy kin álljanak bosszút” (Jókai, 1963:85). Ezt igazolta, hogy július 17-én a pesti diákok áttörték a Buda köré vont kordont. A több megyére is áterjedő, úgynevezett „koleralázadást” végül a karhatalom verte le.

Miután ebben az időben szegényes egészségüggyel rendelkező országnak számítottunk, s az orvosok nem voltak felkészülve a kór kezelésére, a használt gyógymódok sokáig több halottat eredményeztek, mint a kezelések nélkül. Lenhossék Mihály országos főorvos 1831 nyarán kiadott *Rövid oktatásában* ágyba fekvést, izzasztást, hánytatást javasolt, amely a már eleve tetemes folyadékvesztést okozó betegséget nemhogy gyógyította volna, inkább a halál eljövételét gyorsította. Az *Orvosi Tár* 1831-ben a következő kolera elleni szer elkészítését ajánlja: „egy lat száraz mész-zöldet finomra törve egy lágy és enyvezetlen papírosból készült, egy pár négyszegű újni szelenczébe tétessék; ez egy kis pamutba takarva... erszénykébe zárassék. Ilyen erszénykéket a köntös, mellény és nadrág minden zsebeiben kell viselni, ha az ember kimegy a házból, egyet mindég kezében kell tartani, avval kell minden kilincset megfogni, minden pénzt elfogadni, s egyet melléje zsebébe is dugni, avval minden levelet és egyéb papirost megtörölni” (*Orvosi Tár*, 1831:62). Azonkívül, hogy meglehetősen komplikált volt e védekezési módszer kivitelezése, semmit sem segített a betegen. A hasmenés megfékezésére gyakran illóolajjal kevert ópiumot adtak. Johann Schubert lipcsei orvos a gyógyfüvekre esküdött, s hatásuk érdekében, betegei számára megtiltotta a szeszes ital, kávé, savas ételek fogyasztását, óva intve őket továbbá a meghűléstől és az „erős indulatoktól”. Egyedül Harszt Bernát dégi orvos módszere használt: különleges izzasztási technika mellett óránként 1–1,5 liter teát itatott a betegeivel (Kiss, 2005b). A korabeli vélemény szerint: „Akik csak hideg vizet ittak, s gyógyszerrel nem éltek, hamarabb gyógyultak” (Rechnitz, 1848:109).

A kolera 1835 és 1837 között enyhébben, majd 1848-ban újult erővel támadta az országot. 1849-ben a járvány második hulláma a polgári lakosságon kívül a szabadságharcban szemben álló felek, az orosz és a magyar hadsereg katonái között szedte áldozatait. „És ott elől a háború / Csak a kisebb baj; szomorúbb, / Mi hátul áll, / A döghalál” – kesereg Petőfi utolsó versében (Petőfi, 2007). A szabadságharc bukásához a kolera ugyan nem okként, de a végkimenetét befolyásoló tényezőként mindenképpen hozzájárult (Fazekas, 2020).

A halál „népirtó angyal” képében 1866-ban a Duna mentén, a kereskedelmi utakat követve érkezett meg ismét. A terjedését gyorsította a dunai gőzhajózás megindulása,

majd a hazai vasútvonalak 1846–47-től fokozatos kiépítése. A dualizmus időszakának gazdaságpolitikája lehetővé tette, hogy erős tőkekoncentrációval európai szintű vasúthálózat épüljön, melynek eredményeként Pest közlekedési központtá vált. Ez azonban növelte a városban megforduló sokaság számát és a fertőzés terjedésének gyorsaságát. Ősszel, három hónap alatt négyezer fertőzöttből kétezer halt meg. Terjedését a porosz–osztrák háborúhoz (1866) kapcsolódó nagy csapatmozgások is elősegítették, a városi góccok pedig a katonákat elszállásoló házak lettek (Fónagy, 2020:52). Az 1872-es kolerajárvány két évig tombolt. „Falu végén vasvilla, mégis betör a kolera” – mondogatták a városokba igyekvők, mikor a települések határához érve vasvillas ember jelezte, hogy ott kitört a járvány, s a fertőtlenítő füstölés után többnyire jobbnak látták, hogy továbbmenjenek. A morbus egyre aratott, s a temetők – a Váci úti, Kerepesi és Ferencvárosi – már nem tudták befogadni a halottakat.

A kolera 19. századi pusztítása nem változtatta meg a történelmünket, a belőle fakadó lázadás nem rendítette meg a fennálló társadalmi rendet. Ugyanakkor a betegség eredetének kutatása során nagy előrelépések történtek az orvostudomány és az általános közegészségügy fejlesztése terén.

A KÖZEGÉSZSÉGTAN APOSTOLA ÉS A HIGIÉNIA FORRADALMA

A kolera tapasztalataiból is kiindulva munkálkodott a magyar egészségügy modernizálásán Fodor József doktor (1843–1901). Tevékenységének jelentőségét már életében elismerték: bár végül nem kapta meg, Nobel-díjra javasolták. A hírneves orvos kiemelten foglalkozott a ragályos betegségek elleni védekezés kidolgozásán. „A közszolgálatban álló orvosok lelkesedéssel tették meg intézkedéseiket, körültekintően helyezték el a betegeket a kolerakórházakban, de több hanyagság gátolta a gyógyítás sikerét” – állapította meg.¹⁸ Így többek között nem zárták le a fertőző beteg házáat, a beteget ápolót nem helyezték megfigyelés alá, és nemegyszer a fertőzöttet a lappangási idő alatt vidéki rokonokhoz küldték, vagy ha otthon maradt, csak időlegesen különítették el a családtól. Fodor kritizálta az egészségügyi intézmények korszerűtlenségét, szorgalmazta az egészségügyi közigazgatás szakértőinek – különös tekintettel a tisztiorvosokra – elméleti és gyakorlati képzését. Számos publikációja jelent meg a házak, lakások szükséges higiénijáról. Fontos megállapítása, hogy miután a lakóházak cseh és német mintára kaszárnyaszerűen épültek, a város szinte egy zárt várat alkot, tűrhetetlen egészségügyi feltételekkel. Nem meglepő tehát, hogy a tífusz leginkább a városlakók között ütötte fel a fejét, ahogy a kolerás betegek számát is e helyek szaporították. Az 1860-ban Korányi Friggyessel (1827–1913)¹⁹ és Markusovszky Lajos doktorral²⁰ (1815–1893) együtt meghatározott alapelvek a későbbi magyar közegészségügyi törvényekben realizálódtak. Az orvosi karon közegészségtani tanszéket hozott létre, ahol az egészségtant tanította. 1886-ban Markusovszkyval hozta létre az Országos Közegészségügyi Egyesületet, mely a korszerű higiénia kialakítását tűzte ki célul (Kapronczay, 1986). Halálát követően a fővárosban, a VIII. kerületi Gutenberg téren állították fel neves szobrászunk, ifj. Vastagh György róla készített bronz mellszobrát, a szobortalapzatba a „Közegészségügyünk első apostolának” feliratot

vésték. Kaposváron egész alakos, a szülőhelyén, a Somogy megyei Lakócsán pedig a mellszobrát állították fel.

1892-ben a Gyáli úton fertőtlenítőintézet létesült. Az ott dolgozók munkakörébe a lakások, házak dezinfikálása is beletartozott (Hammer, 1910:731). A szakszerű fertőtlenítést személyekre szólóan is pontosan meghatározták. 1894-ben kifejezetten járványos kórházként nyílt meg a Szent László Kórház, az egészségügyi dolgozóknak lakást is biztosítottak. Ezt megelőzően, 1870-ig a Rókus Kórházban ápolták a fertőző betegeket, és ha nagyon sokan voltak, bérelt házakban, a későbbiekben barakképületben helyezték el őket (Domonkos, 2019).

A 19. század második felében jött divatba az angolvéce a pesti házakban. A háztartásokban ekkortól alkalmazták porolónak a tollseprűt (Magyar, 2006:37). Budapest igényesebb bérpalotáinak nagyobb lakásaiban az 1880-as években kezdtek fürdőszobát építeni. 1890-re már a fővárosi házak hetven százalékába bevezették a folyó vizet. A kézmosás, mely Semmelweis óta nem talált igazán követőkre, most divatba jött.

A kolera az első világháború idején még egyszer meglátogatta hazánkat. Ennek az időszaknak máig létező emléke Miskolcon a koleratemető, amelyet valaha „katonai megfigyelő állomás” néven egyszerre létesítettek a kolerakórházzal. A kórház 78 nagyobb, 8 kisebb barakk- és 7 kő melléképületében 50 orvos, 100-200 ápolónő gondozta az ütközetek során megsérülteket és járványban megbetegedetteket. A koleratemető 962 magyar, orosz, román, olasz nemzetiségű, kolerában elpusztult katonának nyújtott végső nyughelyet. A kórház a világháború után, a pesti Mária Valéria-telephez hasonlóan, nyomortelep lett. A temető ettől kezdve pusztulásnak indult, csak 2019-ben hozták rendbe (Sasváriné Szász, 2020).

A THREE-DAY FEVER, A SPANYOLNÁTHA

A kolera mellett a 20. század elején, az első világháború alatt fakó lovon száguldó halál új, addig ismeretlen, gyors lefolyása miatt Angliában three-day fevernek, háromnapos láznak, máshol – mivel Spanyolországból terjedt el a járvány híre – spanyolnáthának nevezett ragályként ragadta el áldozatait szerte a világon, így hazánkban is. A spanyolnátha²¹ az influenzavírus egyik A típusa – erre azonban csak jóval a lezajlása után jöttek rá –, amely járvány gyorsan világméretűvé terebélyesedett. Magyarországon 1918 nyarán indult el gyilkos útjára, importőrei az olasz fronton harcoló magyar katonák lehetnek, akiket a pesti Zita Hadikórházba vagy a Telepy utcai fiókkórházba szállítottak. Ők adták aztán tovább betegtársaiknak, nemegyszer az orvosoknak és az ápolóknak is (Bödök, 2020:89).

Mivel tünetei az influenzához hasonlítottak, jelentőségét nem tartották többre az orvosok sem. „Az orvostudomány mai állása szerint nem állapítható meg, mivel állunk szemben. A betegség enyhe lefolyású, elkülönítjük a betegeket, mást nem tehetünk” – nyilatkozott még júliusban Szabó Sándor tisztii főorvos a betegségről (Valentiny, 1918). Nyáron a járvány enyhülni látszott, de szeptemberben ismét fellángolt. A budapesti tisztii főorvos összehívta a város kerületi tisztiorvosait megbeszélni, hogyan védekezzenek. Utasításba adta, hogy figyeljék az iskolákat, a közhelyiségeket ellenőrizzék, s ha

valami történik, szigorú óvintézkedéseket léptessenek életbe (8 *Órai Ujság*, 1918b:4). A *Pesti Hírlap* 1918 októberében ad hírt arról, hogy „20 000 koronás pályadíjat kaphat, ha valaki vállalkozik a spanyolnátha kórokozójának kutatására” (*Pesti Hírlap*, 1918). Vállalkozó még csak akadt, siker azonban nem született. Közben egyre-másra érkeztek a hírek vidékről is – Nyitra megyéből, Kassáról, Szabadkáról, Pozsonyból –, és a halottak száma naponta az egekbe szökött. A kór szövődmények nélkül is tüdővérzést okozott, a fertőzöttek csak 1-2 napig éltek.

Az egész országban sokkal súlyosabb volt a járványhelyzet, mint azt a hivatalok állították. Az áldozatok között egyaránt akadt szegény, gazdag, minden rangú, korú, foglalkozású ember. Haláluk története pedig rövid és megrendítő volt. „A háború a férfiakat kaszálta, a spanyol többnyire nőket és gyermekeket söpört le az élők sorából” – írja visszaemlékezéseiben Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona (Kosztolányi, 1988). A menyasszonyokat az esküvőjük előtt egy héttel, szeretett, fiatal feleségeket (például Judik Etelt, Karinthy Frigyes első feleségét) tett fel Kharón ladikjára a halál, vagy ragadott el egész családokat (Géra, 2020). Különös gonddal kereste és kéjjel ölte meg íróinkat, költőinket, művészeinket, alkotókoruk teljében, így többek között Ady Endrét, Kaffka Margitot, Csontváry Kosztka Tivadart. De utolérte a Madeira szigetére menekült utolsó magyar királyt, IV. Károlyt (1887–1922) is. A száműzetésében lesóványodott, legyengült Károly 1922 márciusában két gyermekével Funchal városából visszatérve a hegyen elhelyezkedő otthonába, akkori feltételezések szerint, a két szint közötti hőmérsékleti különbség következtében meghűlt. Azonban pár nap múlva felszökött a láza, és köhögött. Az orvos lenmagos borogatással, kámforral, koffeinnel, terpentinnel kezelte. A későbbiekben a hátgerinc tájáról vért is köpölyözött, hogy a fertőzést eltávolítsa a betegből. Végóráiban, az azóta boldoggá avatott²² és szentnek tartott férfi, családjáért és népe boldogságáért imádkozott. Utolsó kísérletként a megmentésére az orvosok egy műszer segítségével vért fecskendeztek a tüdőbe (Dékány, 2020:96–97; Nagy, 1995), de hiába.

Nemcsak Madeirán volt nehéz a spanyolnátha kezeléséhez értő orvost találni, hanem az egész világon, így Magyarországon is. Az orvosok korabeli feltételezése szerint ugyanis baktériummal álltak szemben, sőt volt, aki a tüdőspecialista Korányi Sándor (1866–1944) tiltakozása ellenére a tüdőpestissel azonosította. A kórházak is felkészületlenek voltak. Gyógyszerként a hírlapok az orvosilag ajánlott Marty cognac medicinált, Ferenc József keserűvizet, szerémségi borokat, a szájüreg fertőtlenítésére Anacot pasztillát, felmosásra pedig a Lyzol nevű fertőtlenítőszert javasolták (Bödök, 2020:90). A vonatok pedig, amelyeknek végállomása és indulási helye a főváros lett, rendületlenül hozták-vitték a fertőzött katonákat. Egy 1918 szeptemberi hír rávilágít arra, hogy a járvány zavaros időszakában a felelősség el- és áthárítása, valamint a főváros polgármesterének viselkedése nemtetszést válthatott ki a lakosság körében: „A baj országos jellegű, s ép ezért, úgy látszik, a főváros vezetősége a kormányra hárítja a cselekvés feladatát. De ha már itt tartunk, meg kell kérdezni, hogy hol van ilyen veszély idején a főpolgármester Bárczy István? Ő a végrehajtó hatalom képviselője, neki lett volna multhatatlan kötelessége örködni afőlött, hogy a fővárosi közönség érdekében megteszik-e kellő időben az óvó-intézkedéseket. A kórházak felügyeleti joga is az övé, de Bárczy István ilyen-

kor nincs sehol sem. Persze a spanyolnáthára nem lehet pohárköszöntőt mondani...” (8 Órai Ujság, 1918a:4).

Októberben a Fővárosi Közgyűlés végre határozott intézkedéseket hozott: a színházakat, mozikat, mulatókat két hétre, a kávéházakat a szokott esti zárásnál két órával korábban, főiskolát, egyetemet meghatározatlan időre bezáratnak, a vasúti peronokon maximum négy fő tartózkodását engedélyezik. A legjelentősebb határozat az volt, hogy száz orvost felmentenek a katonai szolgálat alól (Géra, 2009:220). A megyékben is egymás után adták ki az alispánok az utasításokat szigorúbb eljárások végrehajtására. „Elrendelem... hogy ott, ahol annak szüksége az orvoshiány és tömeges megbetegülések miatt feltétlenül fennforog és súlyosabb betegek együttes járványkórházi kezelése feltétlenül szükséges, a közigazgatási bizottságtól nyert felhatalmazás alapján... bármiféle tanintézet szükségjárványkórházul berendeztessék” és sürgősen járványorvost kirendeljenek. Ha a lakosság azt önként nem rendezi be felszereléssel, kényszerrekvirálásra adhat engedélyt a belügyminiszter”, olvashatjuk Bihar vármegye alispánjának a főszolga-bírókhoz és tisztiorvosokhoz szóló levelében (*Biharvármegye Hivatalos Lapja*, 1918:341).

A hatalmat átvevő Károlyi-kormány alatt (1918–1919) azonban, október végén hatályon kívül helyezték a nyilvános helyek, színházak stb. bezárását és a kávéházak előrehozott zárási idejét. Az intézkedések visszavonásához hozzájárult, hogy Károlyi Mihály félt, ha fenntartja a szigorú tilalmakat, az csökkenti a népszerűségét (Bödők, 2020:90). A fertőzés terjedéséhez hozzájárultak a zsúfolt tömegközlekedési eszközök, mert a régi típusú járműveket a járványt megelőzően vonták ki a forgalomból.

1919 januárjában hirtelen eltűnt a vírus, hogy aztán erőt gyűjtve 1920-ban ismét támadni tudjon. „A spanyoljárvány a fővárosban egyre növekszik. Tegnap a Szent Gellért kórházba 57 beteget szállítottak be, ma pedig 73 egyént. A halálozások száma tegnap tíz volt. A hatóságok megtették mindazokat az intézkedéseket, amelyeket 1918-ban...” (*Miskolczi Estilap*, 1920:2). A járványügyi bizottságok azonban most sem mertek szigorúbb intézkedéseket hozni és valós adatokat közölni, az újságok csak rövid hírekben tájékoztatták a lakosságot. A puszkaporos hangulat a mindennapokban is megmutatkozott: ha a villamosvezető vagy a kalauz nem engedte a szülőt a fertőzött gyerekekkel felszállni, az utasok zöme ellenük szegült. A járvány az életet a már nyomorba döntött lakosságtól ragadta el, épp azoktól, akik már belefáradtak a jegyrendszerbe, és napon-ta órák hosszát, az egymást fertőzés veszélyének kitéve, álltak sorba. Azoktól, akik a vasúti peronokon naphosszat ácsorogva várták a hadszínterekről visszatérő családtagjaikat, fiaikat vagy azok halálhírét. Miközben a járvány pusztított, a forradalom, majd a diktatúra, végül a békediktátum végleg szétzilálta az országot.

„MA NÉKED, HOLNAP NÉKEM, ÉDESEM” (MADÁCH IMRE)

A spanyolnátha után mintegy száz évvel a koronavírus támadása új fejezetet nyitott a világtörténelemben. Váratlanul, ismeretlenül, pillanatok alatt lépett az emberek életébe, és megrendítette a világot!

A történelmi járványok többségének önálló életet elsősorban a civilizáció következtében létrejött, nagy népességű világvárosok adtak. A 20. század elején a spanyolnáthá-

nak, majd száz év múlva a koronavírusnak a globalizált világ teremtett „virágzási” lehetőségét. A Covid-19 a határok nélküli kontinensek, országok között a szél sebességével vetélkedő közlekedési eszközök segítségével száguldozik, s tarol különös élvezettel ott, ahol a modern kori népvándorlás is hozzájárul a népesség számának gyarapításához, egymástól távol eső tájak oda-vissza fertőződéséhez.

Ebben az alapjaiban megrendült világban Magyarország egy migrációmentes és a koronavírustól is viszonylag megkímélt „szigetországhoz” volt hasonló (Békés, 2020). Tanulságul szolgált ennek kialakításához az ország történelme, a múltunk, mely szerint az apokalipszis lovasainak legjobb terepe akkor volt hazánk, amikor tranzitország szerepét töltötte be, azaz idegen népek, nemzetek – nemegyszer a hódítás szándékával is – lepték el, és vonultak át rajta. „Most rabló mongol nyilát / Zúgattad felettünk, / Majd töröktől rabigát / Vállainkra vettünk. / Hányszor zengett ajkain / Ozman vad népének / Vert hadunk csonthalmain / Győzedelmi ének!” – idézi fel Kölcsey ezeket az eseményeket a *Himnuszban*, és a már nemegyszer megélt, de esetleg az ismét ránk várható tragikus következményre is rámutat: a magyar „nem lelé / Honját a hazában”. A koronavírus által felerősített krízisek idején Magyarország jelenleg – mint történelme során annyiszor – egy, az ország életét megmentő, majd új alapokra fektető fázisban van, melynek sikeres megvalósítása során a történelmi tanulságokra, illetve azoknak üzeneteire oda kell figyelni.

Az emberi tudás legfőbb forrása a tapasztalat, melyet a történelmi tradíciók közvetítenek. A már átélt problémákhoz, tragédiákhoz hasonló történések megoldásánál belőlük, nem pedig a valóságtól elvonatkoztatott eszmékből kell kiindulni (Egedy, 1998). Múltunk eseményeinek konzekvenciái üzenik többek között azt is, hogy a hontalanság veszélyét is magában rejtő, már a vírust is behozó s terjesztő migránsok hazánkon való átvonulását, vagy akár a ránk erőltetett befogadási kvóta esetleges teljesítésének „köszönhetően”, a letelepedését *véglegesen* csak a különböző eszmeáramlatok képviselőinek – sajnos nehezen elképzelhető – egységes fellépésével tudnánk elkerülni. Már volt a nemzetben erő az összefogásra 1848-ban és 1867-ben, mert hiányában nem kezdődött volna el a szabadságharcunk, illetve nem történt volna meg a Házsal való kiegyezés. Bizonyosan volt szintén ilyen minimum 1956 őszén is. Ezen epizódok adhatnak reményt a koronavírus és a migráció egymást erősítő hálójából való kikerülésünkre. Vannak azonban riasztó, „neuralgikus pontok” is ennek ellenkezőjére (Mohács, eredetünk értelmezése, a 20. század több eseménye, kimagaslóan pedig Trianon) (Pritz, 2016). Egy nemzet jövőjének sikeres alakítását gátolhatja, amikor valaki politikai meggyőződése fedezékében rongálja társadalma történelmi tudatát. *A nemzeti, történelmileg kialakult értékrendet, szembehelyezkedve az újtónak ható törekvésekkel, a konzervativizmus eszmerendszere – „mely nem pártprogram, hanem módszer”* (Bethlen Istvánt idézi: Békés, 2019) – *tudja megmenteni.*

Bár a vírus a globalizáció szülötte, egyúttal annak sírásója is lehet. Az első halálos áldozata azonban, többek között Magyarországon is, a liberalizmus. Individuális jogok, korlátlan mozgásterek helyett szankciók, szűkített cselekvési lehetőségek, operatív törzs irányította napirendek, tilalmak léptek életbe. Ezek a mindennapjainkat érintő változások életünk minden területére – a munkavégzésre, az oktatásra, szociális kap-

csolatainkra, egészségünkre – kihatással voltak és vannak. A járványnak így elsősorban nem mint uniós polgárok vagyunk a szenvedő alanyai, hanem mint individuumok, kiknek sorsát azonban erősen meghatározza, hogy az ország a megrendült világban milyen problémákkal állt/áll szemben a jelenben, de akár az elkövetkező időkben is.

Épp 160 évvel ezelőtt, 1860. március 26-án fejezte be Madách halhatatlan művét, *Az ember tragédiáját*. Az emberiség minden bajával, átkával és az arra adott válaszokkal foglalkozó drámában a megfertőződött Hippia így panaszodik: „Oh jaj nekem, mi szörnyű fájdalom. / „Hideg veríték, orcusnak²³ tüze – / A dögvész, oh, a dögvész, – elveszek! / Nem gyámolít ki sem közületek, / Kik annyi életet osztátok velem?” Lucifer válasza gúnyos, akasztófahumorra emlékeztető: „Ma néked, holnap nékem, édesem” (Madách, 1956:92).

Ez a dialógus akár napjainkban is elhangozhatna, aktualitása szinte örök érvényű. Az egyénnek a járvány okozta pánikból eredően feltett kérdései azonosak Hippiaéval: A koronavírus elszakít-e barátainktól, közösségeinktől? Nem maradunk-e teljesen magunkra az egyelőre mindenki számára bizonytalan jövőben? Bekövetkezik-e Lucifer jóslata ránk, a társadalom tagjaira vagy akár hazánkra vonatkozóan is?

A szociológusok nagy jelentőséget tulajdonítanak a közösen átélt élményeknek a kollektív tudat és érzelmek kialakításában. A szociológia atyja, Émile Durkheim (1858–1917) például az egyházi ceremóniákban látja a kollektív lelkiállapot – ahogy ő nevezi, a „kollektív pezsgés” – megteremtésének lehetőségét. A Harvard Egyetem professzora, Mario Small szerint a sportesemények teszik leginkább lehetővé egy olyan közösségi élmény megteremtését, melynek során a résztvevők rájönnek, hogy egy náluknál nagyobb egésznek a részei. Ilyen s ehhez hasonló élmények (koncertek, színházi előadások stb.) jelenleg csak korlátozott keretek között, korlátozott létszámmal, maszkok rejtette arcokkal, elkülönítve az egyént a közös élményt befogadó társaitól valósulhatnak meg. Azonban az események, történések következtében a mindennapjainkban megnyilvánuló tettek, viselkedési attitűdök ráébresztették az individuumot arra, hogy minden, amit tesz vagy nem tesz, betart vagy nem tart, már nem csupán rá vonatkozik. Azaz a szűkebb, eszmeileg, érzelmileg összetartozó csoport helyett egy sokkal nagyobb, akár honfitársai közösségének lett felelősséggel tartozó tagja.

Elképzelhető, bár a szakemberek között (Bernschütz, 2020; Szabó, 2020) vitatott, hogy a koronavírus magával hozza egy új, történelmi generáció kialakulását, amelyet V generációnak, azaz vírusgenerációnak nevezhetünk.²⁴ E feltételezés kialakulásának alapja lehet a jelen, a koronavírus járvánnyá terebélyesedése. A generációvá formálódását segíthetik a járvány ideje alatt közvetlenül, közösen megélt élmények. „Stay at home! – talán ez a legfontosabb, ami mindenki számára ugyanazt az élményt jelent” (Szabó, 2020). Ezenfelül társadalmunkat – legyen az akár egy vírusgeneráció a jövőben – motiválni fogják a koronavírus hatása következményeként megélt globális történések is, nevezetesen például azok a konfliktusok, amelyek a világ színpadán most gyűrűznek be, s melyeknek főszereplői az erejében gyengülő Egyesült Államok s a vele szemben álló új erő, az új gazdasági lendület megtestesítője, Kína (Lentner, 2019). Rá kell ébredni, fel kell ismerni, hogy a Covid-19 minden – társadalmi, politikai, gazdasági – viszonylatban korszakváltást hozhat, melynek szerencsés kimenetele

Magyarországon attól is függ, hogy a közösség a válságok között merre fog igazodni. Nem kevésbé érdekes, hogy a jövő társadalmának (a V generáció új nemzedékének?) identitástudatát mennyire alakítja majd az, hogy a hely, ahol élünk, felértékelődik, fontossá válik a határok szerepe. Előtérbe kerül a haza, melyet megsemmisülés fenyegetett. Amennyiben a társadalmi hierarchia több rétege eltávolodik a nemzet kontinuitását és túlélését szem előtt tartó felfogástól, hagyományaink veszhetnek el, kultúrák alakulhatnak át, magán- és családi életünket az elmúlt tíz évben szerencsésen formáló paradigmák tűnhetnek el.

Himnuszunk, mely mindennap felcsendül valahol, újra és újra felhívja a figyelmet, hogy a magyar valóságra magyar megoldásokat kell keresni, továbbá ne játsszuk hazánk és a nagyvilág viszonyában az utánczás és rossz példa másolásának a szerepét (Tőkéczi, 2000:216), melynek következménye a hontalanság is lehet.

2020-ban a koronavírus zöld lámpát engedett az apokalipszis négy lovasának. A Dürer metszetén szereplő alakok ismét itt ólalkodnak közöttünk, világ vége hangulatot, szorongást, nyugtalanságot, félelmet, pánikot, kilátástalan jövőképet teremtve. Amennyiben az általuk mutatott úton haladunk, Lucifer jóslata mind az egyénre, mind a nemzetre vonatkozóan könnyen teljesezhet: „Ma néked, holnap nekem, édesem!”

JEGYZETEK

- ¹ Józsa László azzal az indokkal, hogy már a keresztések bevonulása előtt is voltak leprások az országban, felmenti a keresztéseket a kór behurcolása alól (Józsa, 2008).
- ² A mai elegáns Gellért gyógyfürdő helyén még a 19. században is működő Sáros fürdő a „megvetésre méltó hetérák” és a helyőrség katonáinak a helye volt. Lásd Szviezsényi, 1963:36–37.
- ³ A nyelvészek ezt azzal támasztják alá, hogy leprosorium sziget latinul: insula leporum. A nyuzsi latinul lepus, melynek birtokos esete hasonló, s ha a másoló szerzetes egy „r” betűt kihagy a sziget nevéből, akkor lesz: insula leporum, azaz a nyulak szigete (Trogmayer, 2005:53).
- ⁴ A morbus hungaricus szinte valamennyi irodalmának összefoglalását lásd Győri, 1900.
- ⁵ A tbc-s betegek hidroterápiás kezelése megkülönböztette a kezdődő, a lázas és a nagyon lázas állapotot. Elsőnél izzasztást, párolgást, majd frissítést, a másodiknál nedves ledörzsölést, néhány órával később hideg zuhanyt alkalmaztak. A légfürdőnél a beteg meztelenül tornázott a hűvös hegyi levegőn. A napfürdő a legmelegebb órákban zajlott. A beteg, fejét letakarva, meztelenül feküdt órákon át a napon, egy zárt udvarban. Izzadtan pokrócba tekerték, majd egy idő után langyos, majd nagyon hideg kádfürdő következett (Bruckner, 2019:106–109).
- ⁶ Jiří Wolker tuberkulózisban halt meg. Halála előtt készült verseit a szanatórium parkjának padján írta. A második világháború után, egészen 2003-ig a szanatórium az ő nevét viselte.
- ⁷ A boszorkányüldözések kora egybeesik a szifilisszel, annak következményeként, hogy elsősorban a nőket gyanúsították s büntették, mint a kór forrásait és terjesztőit.
- ⁸ A kurtizánokat aszerint osztályozták első vagy másodosztályúnak, hogy tiszteknek vagy bakáknak álltak a rendelkezésére.
- ⁹ I. Erzsébet, a legendás angol királynő éppúgy élete végéig próbálta kendőzni himlőhelyeit, mint Haydn, Robespierre vagy Sztálin.
- ¹⁰ A bubópestist hívták „fekete halálnak”.
- ¹¹ OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Aprónyomtatvány, 1795.
- ¹² Jelentés a pestisjárvány terjedéséről. MNL. PML. IV. 1-c/2. 1710/No. 8.1. r.
- ¹³ A pesti országos vásárok márciusban József-napon, júniusban Medárd-napon, augusztusban János-napon, novemberben Lipót-napon kezdődtek, és két hétig tartottak.

- ¹⁴ BFL. IV. 1208. Pest Város Vásári Bizottmányának jegyzőkönyvei. 1806. március 12.
- ¹⁵ A magyar kolerajárvány története az egyik legjobban feldolgozott téma a járványokkal foglalkozó történelemszerek körében. A történelmi Magyarország szinte minden megyéjét megismerhetjük a kolera pusztítására vonatkozóan. Ezeknek rövid ismertetését lásd Havasdi, 2011.
- ¹⁶ Kazinczy Ferenc levelezése. K 621. Kazinczyana – Kolera morbus. Gerinc cím: Kazinczy Kazinczyana Cholera 1831. MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára.
- ¹⁷ A negyvennapos elzárást már a Luxemburgból jött, Erdélyben tevékenykedő Chenot Ádám (1721–1789) is megkérdőjelezte azzal az indokkal, hogy árt a gazdaságnak és a kereskedelemnek. II. József is ennek az elvnek az alapján hozta meg rendeletét, de mivel többek között ezt is visszavonta, feledésbe merült Chenot is (Spielmann, 1971:106).
- ¹⁸ Fodor József: *A ragályos betegségek elleni védekezés*. Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár. Személyes iratok, Fodor József iratai, 133. doboz.
- ¹⁹ Korányi Frigyes belgyógyász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a magyarországi orvostudomány egyik korai meghatározó alakja. Neve összeforrt a Szegénysorú Tüdőbeteg Szanatórium Egyesület és az Erzsébet Szanatórium megalapításával.
- ²⁰ Markusovszky Lajos dr. a modern magyar egészségügyi oktatás egyik megszervezője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
- ²¹ A betegségről az első világháborúban a semleges Spanyolország sajtójában megjelent híradások szóltak, innen ered a spanyolnátha elnevezés. Az akkori hírek szerint Spanyolországban sokan megbetegedtek, de a betegség nem bizonyult végzetes kimenetelűnek. Grippe-Katastrophe von 1918/19. „Nehmen Sie alle Tischler und lassen Sie Särge herstellen”. *Der Spiegel*, 27 April 2019.
- ²² IV. Károlyt 2004-ben avatták boldoggá.
- ²³ Orcus az alvilág istene a római mitológiában.
- ²⁴ A generációs elmélet atyja a magyar származású Karl Mannheim (1893–1947), majd az elméletet William Strauss (1947–2007) és Neil Howe (1951–) a kilencvenes években fejlesztette tovább. Az elgondolás szerint bizonyos történelmi feltételek alkalmasak megkülönböztetett generációk létrejöttére. Ez kiindulópont lehet a V generáció kialakulására is. Azonban a generációra ható közvetlen hatások korcsoportokként – kivéve a „maradj otthon” – változnak (fiataloknak online oktatás, középkorúaknak home office stb.), és ez megkérdőjelezi az egységes közösség megteremtődését. (A különböző felfogásról lásd Szabó, 2020; Bernschütz, 2020.) A generációelmélettel foglalkozó, néhány magyarul megjelent írás: Kraniuskiené, Sígita (2007): Generációk: a fogalom gyakorlati alkalmazása. Ford. Egresi Katalin. *Világosság*, 48. évf., 7–8. sz., 122–137; Sparschuch, Vera (2007): Mannheim Károly tanulmánya a generációk problémájáról – műtörténeti és elméleti dimenziók. Ford. Cs. Kiss Lajos. *Világosság*, 48. évf., 7–8. sz., 107–118; Buda András (2019): Generációk, társadalmi csoportok a 21. században. *Magyar Tudomány*, 180. évf., 1. sz., 120–129.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 8 Órai Ujság (1918a): Hogy „védekeznek” a főváros a spanyolnátha ellen? *8 Órai Ujság*, 4. évf., 228. sz.
- 8 Órai Ujság (1918b): Hírek. *8 Órai Ujság*, 4. évf., 224. sz.
- Balázs Péter (2007): *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*. Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei 73., Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Piliscsaba–Budapest.
- Bálint Nagy István (1931): Az első cholerajárvány története és gyógymódja. A járvány centenáriuma. *Orvosi Hetilap*, 75. évf., 51. sz.
- Békés Márton (2019): Mi magunk. *Kommentár*; www.kommentar.info.hu/cikk/2020/1/mi-magunk (Letöltés: 2020. május 15.).
- Békés Márton (2020): A globalizáció vége, és ami utána következik. *Demokrata*, <https://demokrata.hu/velemeney/a-globalizacio-vege-es-ami-utana-kovetkezik-221541/> (Letöltés: 2020. április 27.).
- Bél Mátyás (1985): *Pest város leírása (1737)*. Fejezetek Budapest múltjából, FSZEK, Budapest.
- Bernschütz Mária (2020): Vírus-generáció. *Generatika*, <https://generatika.blog.hu/2020/04/12/virus-generacio> (Letöltés: 2020. július 28.).

- Biharvármegye Hivatalos Lapja (1918): További intézkedést igénylő általános jellegű rendeletek. *Biharvármegye Hivatalos Lapja*, 16. évf., 42. sz.
- Bödök Gergely (2020): A spanyolnátha. „A láthatatlan halál”. *Rubicon*, 31. évf., 5. sz., 84–91.
- Bruckner Éva (2012): *Én elmentem a vásárra... A hajdani híres pesti vásárok*. Aposztróf Kiadó, Budapest.
- Bruckner Éva – Csepeli György – Csepeli Miklós (2014): *A tengerszemű hölgy rejtélye. A Zámoryak történetei*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Bruckner Éva (2017): Vagon- és barakkvárosok. A trianoni utóállamok menekültjeinek életkörülményei. *Polgári Szemle*, 13. évf., 1–3. sz., 243–255, <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0921>.
- Bruckner Éva (2019): Guhr Mihály az orvos, a sportember és a polihisztor (1873–1933). *Orvostörténeti Közlemények*, 65. évf., 1–4. sz., 99–112.
- Cholnoky Viktor (1914): *Kaleidoszkóp. Kolera. Élet Könyvei* 6., Élet Irodalmi Társaság, Budapest.
- Csernus Szilveszter (2015): Hogyan vonult át a keresztshadjárat Magyarországon? *Múlt-kor*, <https://multkor.hu/hogyan-vonult-at-a-keresztshadjarat-magyarorszagon-20150608> (Letöltés: 2020. június 13.).
- Daday András (2005): Fejezetek a XVIII. századi magyarországi járványok történetéből. In: Daday András: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dékány Szilveszter (2020): A spanyolnátha árnyékában. IV. Károly király utolsó hónapjai Madeirán. *Rubicon*, 31. évf., 5. sz., 92–98.
- Domonkos Csaba (2019): Himlő, vörheny, tifusz. Járványos betegségek gyógyítására épült a Szent László Kórház 125 évvel ezelőtt. *Pestbuda.hu*, http://pestbuda.hu/cikk/20191111_domonkos_csaba_125_eve_nyilt_meg_a_szent_laszlo_jarvanykorhaz (Letöltés: 2020. július 1.).
- Dongó Gy. Géza (szerk.) (1906): *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez*. XI. k., 12. évf. 1–11. sz., Zemplén könyvnyomtató, Sátoraljaújhely.
- Dormandy, Thomas (2002): *A fehér halál. A tuberkulózis története*. Golden Book Kiadó, Budapest.
- Egedy Gergely (1998): Konzervativizmus és nemzettudat. *Magyar Szemle*, 7. évf., 7–8. sz., 135–161.
- Fazekas Csaba (2020): Nagy év, nagy járvány. A kolera Magyarországon 1848–1849-ben. *Rubicon*, 31. évf., 5. sz., 54–62.
- Ferencz Márta – Józsa, László (1990): Congenital Syphilis on a Medieval Skeleton. *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici*, Vol. 82, 227–233.
- Fónagy Zoltán (2020): A kolera. A 19. század világjárványa. *Rubicon*, 31. évf., 5. sz., 46–54.
- Garay János (1902) *munkái*. Franklin Társulat, Budapest.
- Géra Eleonóra (2009): A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed*, 17. évf., 64. sz., 208–232.
- Géra Eleonóra (2012): Az Apokalipszis lovasai Budán 1710–1723. *Fons*, 19. évf., 2. sz., 139–160.
- Géra Eleonóra (2020): A spanyolnátha Budapesten. *Újkor.hu*, <http://ujkor.hu/content/a-spanyolnatha-budapesten> (Letöltés: 2020. június 26.).
- Győry Tibor (1900): *Morbus hungaricus. Orvostörténelmi tanulmány*. Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája, Budapest.
- Győry Tibor (1906) felolvasása a középkor nagy járványairól. *Századok*, 40. évf., 4. sz., 379–382.
- Hammer Dezső (1910): Budapest székesfőváros központi fertőtlenítő intézetéről. *Orvosi Hetilap*, 54. évf., 41. sz., 730–733.
- Havasdi József (2011): *A Duna menti zárvoonalak az 1831. évi kolerajárvány idején, a Dél-Dunántúlon*. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Jókai Mór (1963): *Szomorú napok*. Kritikai kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jókai Mór (2010): *És mégis mozog a Föld*. Fapados Kiadó, Budapest.
- Józsa László (1996): *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Józsa László (2008): A kórházi ápolás kialakulása a 11–14. századi Magyarországon. *Debreceni Szemle*, 16. évf., 1. sz., 10–22, <http://debszem.unideb.hu/pdf/dsz2008-1/dsz2008-1-02Jozsa.pdf>.
- Kapronczay Károly (1986): Az Országos Közegészségügyi Egyesület emlékezete. *Orvosi Hetilap*, 127. évf., 28. sz., 1713–1717.
- Kapronczay Károly (2004): Egészségi és katonai egészségügyi állapotok a Rákóczi-szabadságharc idején. *Valóság*, 47. évf., 3. sz., 46–57.
- Kárpáti Attila István (2020): A legyőzött ragály. A fekete himlő. *Rubicon*, 31. évf., 5. sz., 64–69.

Bruckner Éva: A halál lovasának látogatásai járványok alakjában Magyarországon

- Kiss Gábor (2009): Nemi betegségek az osztrák–magyar haderőben az első világháború idején. In: Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor (2011): Nemi betegségek és a Monarchia hadra kelt serege. *A Nagy Háború írásban és képből*. https://nagyhaboru.blog.hu/2011/06/15/nemibetegsegek_es_a_monarchia_hadrakelt_serege.
- Kiss László (2005a): Az ispotálytól a modern kórházig. Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. *Századvég*, 10. évf., 37. sz.
- Kiss László (2005b): Látták, hogy jön? Védekezési kísérletek első magyarországi kolerajárvány idején. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv*. KSH.
- Kollárová, Zuzana (2015): *Dr. Michal Guhr lekár Srdca a duse*. Tatranska Lomnica.
- Korbuly György (1939): Az állami egészségvédelem felé. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet 4*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 395–418.
- Kosztolányi Dezső (1936): Esti Kornél kalandjai. Esti megtudja a halálhírt. In: *Tengerszem*. Révai, Budapest, <http://mek.oszk.hu/00700/00745/00745.htm> (Letöltés: 2020. április 23.).
- Kosztolányi Dezsőné (1988): *Karinthy Frigyesről*. Irodalmi Múzeum, Budapest.
- Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József (2006): *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.
- Lentner Csaba (2019): Korszakhatáron. Főszerkesztői beköszöntő. *Polgári Szemle*, 15. évf., 4–6. sz., 7–12. <https://doi.org/10.24307/psz.2019.1201>.
- Madách Imre (1956): *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Magyar László András (2006): Morbid történelem. *Valóság*, 49. évf., 3. sz., 36–43.
- Magary-Kossa Gyula (1929): *Magyar orvosi emlékek*. 2. kötet. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Mende Balázs Gusztáv (2015): *Járványos mindennapok. Történeti idők betegségei*. Kollokviumi anyag. ELTE BTK, https://ri.btk.mta.hu/images/letoltes_publ/mende.balazs/jarvanytan.pdf.
- Mikszáth Kálmán (1992): Nehéz idők. In: Rejtő István (szerk.): *Mikszáth Kálmán összes művei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Miskolczi Estilap (1920): Spanyolos megbetegedések Miskolczon. *Miskolczi Estilap*, 29. évf., 19. sz.
- Nagy József (1995): *IV. Károly. Az utolsó magyar király*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Nékám Lajos (1908): *A magyar bőrgyógyászat emlékeiből*. Eggenberger-féle kker. biz., Budapest, www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Petrik-magyar-konyveszet-17121920-2/19011910ii-2395C/nekam-lajos-dr-a-magyar-borgyogyasza (Letöltés: 2020. június 6.).
- Nemes Csaba (2011): *Az emberiség öt nagy ostora*. <https://elitmed.hu/ilam/gondolat/az-emberiseg-ot-nagy-ostora> (Letöltés: 2020. június 24.).
- Németh Máté (2014): A lovagkirály nápolyi kalandjai: Nagy Lajos viszontagságai Itáliában. *Múlt-kor*, https://mult-kor.hu/20140723_a_lovagkiraly_napolyi_kalandjai_nagy_lajos_vizontagsagai_italiaban.
- Ormos Mária (1997): *Betegek és betegségek a történelemben*. <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00091/1997honap7cikk1343.htm> (Letöltés: 2020. június 30.).
- Orvosi Tár (1831): Még egy pár szó a choléráról. *Orvosi Tár*, 1. évf., 1. sz.
- Pesti Hírlap (1918): Hírek. *Pesti Hírlap*, 40. évf., 242. sz.
- Petőfi Sándor (2007): Szörnyű idő... In: *Petőfi Sándor összes költeményei*. <https://mek.oszk.hu/01000/01006/html/vs184901.htm>.
- Poór János (1998): Buda, Pest, Óbuda a 18. században. *Budapesti Negyed*, 6. évf., 20–21. sz., <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00016/poor2.htm> (Letöltés: 2020. július 1.).
- Pritz Pál (2016): *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok*. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest.
- Ráth-Végh István – Agárdy Ferenc – Tiszai Andor – Zrinszky László (1957): *A régi Pest-Buda*. Bibliotheca Kiadó, Budapest.
- Rechnitz József (1848): A keleti cholera. *Orvosi Tár*, 4. évf., 12. sz.
- Sasváriné Szász Tilda (2020): Kolerá Sajóvamoson és környékén a 19. században. *Vámosi legendák*, https://vamosilegendak.blog.hu/2020/04/21/jarvanyok_sajovamoson_es_kornyeken.
- Schultheisz Emil (2020): *A magyarországi járványok történetéből*. https://mek.oszk.hu/05400/05425/pdf/Schultheisz_Jarvanyok.pdf (Letöltés: 2020. július 22.).

- Spielmann József (1971): Adam Chenot járványtani reformjainak hatása Erdélyben. *Orvosi Szemle*, 17. évf., 1. sz., 106–109.
- Szabó Andrea (2020): A V, mint Vírus-generáció születése? *PTI blog*, TK PTI, <https://politikatudomany.tk.mta.hu/blog/2020/03/a-v-mint-virus-generacio-szuletese> (Letöltés: 2020. augusztus 1.).
- Szállási Árpád (2004): A Rákóczi-szabadságharc egészségügyéről. *Orvosi Hetilap*, 145. évf., 14. sz., 781–783.
- Szviezsényi Zoltán (1963): *Budapest a kétezer éves fürdőváros*. Minerva, Budapest.
- Takáts László (2003): *A Rákóczi-szabadságharc egészségügye*. <http://mek.oszk.hu/05400/05419/05419.pdf> (Letöltés: 2020. június 29.).
- Tőkéczi László (2000): Tanulni vagy utánozni. In: Uő: *A múltból örökölt ország*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Trogmayer Ottó (2005): *Múltbalató. Régészetünk nagy pillanatai*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Valentiny Pál (1918): *Spanyolnátha, Budapest, 1918*. KRTK KTI, www.mtakti.hu/koronavirus/spanyolnatha-budapest-1918/13320/ (Letöltés: 2020. július 17.).
- Vámossy István (1901): *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. 3. Kollonits „Ordo pestis” című rendeletének ismertetése*. Pozsony, https://library.hungaricana.hu/en/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_261/?query=lip%C3%B3t&pg=172&layout=s.
- Veres Zsolt (2018): *Az erdőbényei Kolera-oszlop*. <http://akovekmeselnek.hu/2018/08/20/az-erdobenyei-kolera-oszlop/> (Letöltés: 2020. augusztus 6.).